
УДК 811.161.2:81'373.611

Руслана Гомонай (м. Київ)

ПРЕФІКСИ НА ПОЗНАЧЕННЯ НЕДОСТАТНЬОГО СТУПЕНЯ ПРОЯВУ ОЗНАКИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І ЇХ СУЧАСНИЙ СТАТУС

*У статті обґрунтовується необхідність визнання префіксації за допомогою формантів **при-** та **по-** як одного зі способів творення синтетичної форми недостатнього ступеня прояву ознаки. На основі структурного і семантичного аналізу прикметників, виявлених у пам'ятках XI – XX ст., показано, що ця функція властива їм ще з праслов'янських часів і що вони не втратили її і сьогодні.*

Ключові слова: *префіксальний спосіб творення прикметників, префікс **при-**, префікс **по-**, недостатній ступінь прояву ознаки.*

Прикметник як частина мови характеризується наявністю такої лексико-граматичної категорії, як ступені якості, що означає інтенсивність вияву ознаки в предметі без порівняння її з такою ж ознакою в іншому предметі. В українській мові є три ступеня якості – недостатній, помірний і надмірний. Питання про статус форм, що виражають помірний, надмірний та недостатній ступені якості прикметників, і спроби їх класифікації знаходимо в працях О.О. Потебні, О.М. Пешковського, В.В. Виноградова, І.І. Мещанінова, Л.А. Булаховського, Ю.О. Карпенка, І.Р. Вихованця, Н.А. Слюсарева, О.М. Шрамма, Д.Х. Баранника, М.В. Леонової та ін. Спеціально цій проблемі присвячене і дисертаційне дослідження С.Є. Олійник «Парадигматика категорії безвідносної міри ознаки в українській мові» [13].

У статті ми зупинимося на розгляді недостатнього ступеня ознаки і способах його вираження в українській мові. У науковій літературі недостатній ступінь ознаки визначається як такий, що «передає кількісно меншу міру ознаки, ніж її міститься в звичайному прикметнику» [23: 167]. Утворюється він двома способами – синтетичним та

© Р.О. ГОМОНАЙ, 2009

ISSN 1682-3540. Українська мова, 2009, № 1

97

аналітичним. Аналітична форма творення не викликає сумнівів: вона утворюється шляхом поєднання звичайного ступеня прикметника з прислівниками типу *дещо, злегка, трохи, ледь: не дуже корисний, дещо примітивний* або *трохи гіркуватий* [23: 169; 13: 6]. Питання синтетичного способу творення, на наш погляд, є дискусійним. Усі дослідники, у тому числі і С.Є. Олійник, говорять тільки про можливість суфіксації у цьому випадку: «синтетична форма утворюється за допомогою суфіксів *-уват-, -(к)уват-, -ав-*: *гіркуватий, синюватий, жовтавий, синявий*» [23: 167; 13: 6]. При цьому не враховують один важливий факт – можливість префіксального способу творення, зокрема за допомогою префіксів **при-** та **по-**.

Метою статті є показати, що здатність передавати помірний ступінь прояву ознаки властива **при-** та **по-** ще з праслов'янських часів та що вони не втратили її і сьогодні.

Похідні з **при-** (псл. *pri- < *prei) такого типу Ф. Копечний називає демінутивними [25: 214] і вважає, що значення демінутивності префікс **при-** починає передавати вже на архаїчних стадіях розвитку слов'янських мов, наприклад словен. *pribeł, pričn, prisladek*, серб., хорв. *prilūd*, польськ. *przydlugi*, слов. *prihruby* [Там само]. З часом у деяких слов'янських мовах (зокрема словацькій, польській) префікс **при-** починає виконувати не демінутивну, а аугментативну функцію [Там само]. На шлях розвитку аугментативності у префікса **при-** вказує польський тип *przydlugi* «trochu priliš dlouhý» («трохи занадто довгий»). Причому у польській мові це значення виступає спорадично, наприклад *przydalej* означає і «трохи далеко», і «занадто далеко», а у словацькій мові має регулярний характер. Так, *prihruby* («пригрубий»), *prihlupy* («приглухий») означає «priliš hrubý, hloupy» – «занадто грубий, занадто глухий» [Там само].

У давній руськоукраїнській мові зустрічається невелика кількість похідних такого типу. Серед них можна назвати: *прискърбъныи примрачьныи, прикрѣтѣи* [22 II: 1455, 1432, 1417], зафіксованих у словнику І. Срезневського.

Найбільшої активності **при-** набуває у XVII ст., що засвідчено і пам'ятками того періоду. Особливо багатий матеріал для вивчення словотвору прикметників за допомогою префікса **при-** (у значенні «неповна міра вияву ознаки») у період розвитку староукраїнської мови дає «Лексикон латинський» Є. Славинецького [18] – визначна пам'ятка українського мовознавства, що дійшла до нас у рукопису в багатьох списках, найдавніший з яких датований 1642 р. Префікс **при-** поєднувався тільки з якісними прикметниками. Залежно від значення твірної основи такі похідні можна поділити на декілька семантичних груп:

1) колір – *прижо(л)ти(й), пририжъ, присини(й)* [17: 181, 264, 285], *прибѣлый, причермны, притемный, примрачный* [11: 1249, 1250, 1255] та ін.;

2) відчуття – *приглухъ, приква(с)ни(й), пригорекъ* [17: 291 зв., 285], *прихла(д)ный, примокры* [11: 1250, 1256] та ін.;

3) розмір — *притучний, привеликъ, прито(н)ки(й)* [17: 286 зв., 285, 288], *притучный* [11: 1255] та ін.;

4) зовнішній вигляд — *прикудєряви(й)* [17: 285], *прику(д)рѣвъ* [11: 1249];

5) фізичні властивості — *пртяжокъ, пртвє(р)дѣ, притрудни(й)* [17: 285 зв., 104, 285-286 зв.], *притрудный* [18: 496], *присуровъ* [11: 1249];

6) психологічні властивості, риси характеру — *присоромѣжливы, присквє(р)ни(й), при(с)квєрни(й), пристрашни(й)* [10: 90, 286 зв., 279 зв., 285 зв.], *прискорбный, приискрныи* [18: 495, 494], *прискорбень* [11: 1260].

Отже, сформований у праслов'янський період, цей лексико-словотвірний тип у староукраїнській мові набуває надзвичайного поширення, а префікс **при-** — високої продуктивності.

Подібна ситуація спостерігалася й у ХІХ — на поч. ХХ ст. У словниках І. Верхратського, Є. Желєхівського та Б. Грінченка фіксуються такі прикметники, як *прибілий* [2: 55], *прибілий, приголубий, приважкий, прискорбен / прискорбный* [7 II: 739, 742, 740, 756], *примауый, призелений* [3: 456], *прибілий, прижовтий, придохлий, призелений, прималий, пристарий* [6 III: 406, 415, 416, 425, 442].

Водночас зазначимо, що все частіше у процесі творення таких прикметників, окрім префікса **при-**, починає брати участь суфікс **-уват- (-оват-)**: *придурковатий* [2: 55], *призеленкуватий, присліпуватий, приугловатий* [7 II: 745, 756, 762], *призеленкуватий, присліпуватий, прицуцуватий, пристаркуватий* [6 III: 416, 438, 451, 442], *призеленоватий, призеленоватий* [4: 288].

У сучасній українській літературній мові цей словотвірний тип, на думку В.М. Русанівського, зберігся «як реліктовий» [16: 29] і представлений небагатьма дериватами: *приглухий* [20 VII: 589], *пристарий* [20 VIII: 38]. Як зазначає В.В. Німчук, частіше прикметники, що вказують на неповну міру вияву ознаки, творяться за допомогою префікса **при-** й суфікса **-(к)уватий** [12: 20]: *приглухуватий* [20 VII: 589], *присліпуватий, пристаркуватий* [20 VIII: 24, 39].

Сьогодні використання прикметників з **при-** більш характерно для діалектної мови, особливо для гуцульських говірок — *прибілий, прижовтий, призелений, прихолодний* [15: 156].

Загалом слід зазначити, що саме за цією ознакою «українська, польська, болгарська, македонська і сербохорватська мови, в яких обмежено представлений словотвірний тип якісних прикметників з префіксом **при-** (**przy-**) на позначення слабого ступеня вияву ознаки, протистоять іншим сучасним слов'янським літературним мовам, що не мають цього типу» [9: 96].

З праслов'янського періоду свої функції бере і префікс **по-** (псл. ***po-**). Приєднуючись до якісних прикметників, він, на думку Т.Б. Лукинової, міг вказувати на більшу чи меншу міру ознаки [5: 179]. Проте, як зазначає Ф. Копечний, вже у давні часи більш виразно проявляла-

ся функція зменшеності [25: 197]. Тобто словотвірне значення таких похідних, як правило, дорівнювало значенню сполучення прикметника з прислівником **трохи**. Наприклад: псл. **romaly* «трохи малий, малуватий». Підтвердженням спільнослов'янського походження префікса **по-** є, зокрема, наявність відповідних прикметників у словацькій (*romaly*) та чеській (*romaly*) мовах, що означають «повільний».

Однак, незважаючи на давність існування такого форманта, у руськоукраїнський період цей словотворчий тип не набув поширення, а в обстежених нами пам'ятках XI–XIII ст. відповідні похідні не виявлені.

Зазначимо, що в українській мові праслов'янська функція префікса **по-** виступати показником ступеня вияву ознаки проявилася досить пізно. Перші фіксації похідних такого типу зустрічаються у пам'ятках з кінця XVII ст. У цей час починається і перерозподіл семантичного навантаження префікса. Мова йде про те, що якщо раніше названий формант міг рівнозначно вказувати як на збільшення, так і на зменшення, то з XVII ст. спостерігається зростання кількості похідних прикметників на **по-** зі значенням неповної міри прояву ознаки. Тобто, поступово основним значенням префікса **по-** стає вираження зменшеності. Напр.: *ихъ рукодѣліе потяжко и по части клопѣтно* [8: 216] — «тяжкувато», *жыта отъ збытнихъ дожчевъ послабы были* [24 II: 181] — «слабувати», *ночь мнѣ противъ понеделка легшая была ... однакожь полегка она началась зъ полночи* [24 II: 158] — «легкувата», «досить легка». Як бачимо, у сучасній українській літературній мові староукраїнським прикметникам такого типу відповідають деривати з суфіксом **-уват-**.

Хоча префікс **по-** в староукраїнській мові поступово втрачає здатність виражати більшу міру прояву ознаки, водночас у пам'ятках того періоду ще зустрічаються подібні деривати: *речи позвирховныи, позверховная мудрость, людей зводила и мовою и покорою позвѣрхнею* [24 II: 149]; *поближній обыватель, поближкій сусѣдъ* [24 II: 114,115], *войска воеводствъ поближшихъ* [1: 248]. Отже, сполучаючись з якісними прикметниками, префікс **по-** міг також підсилювати їх значення. Як правило, це відбувалося у випадках, коли прикметники мали негативне значення чи позначали відстань.

Таким чином, у XVII–XVIII ст. спостерігається відновлення праслов'янських функцій префікса **по-**, але з одночасним перерозподілом семантичного навантаження й адаптацією до україномовної основи.

У новій українській мові за префіксом **по-** закріплюється єдине значення. Як і раніше, він виступає показником ступеня вияву ознаки, а саме, як зазначає В.М. Русанівський, підсилює значення помірною вияву ознаки [21: 248]. Наприклад:

старий → *постарий* («підстаркуватий»);

довгуватий → *подовгуватий* («який має видовжену форму; у якого довжина більша за ширину»).

Особливого розвитку префікс **по-** набуває у кінці XIX — на початку XX ст. Про це свідчить кількість похідних, зафіксованих у словниках того періоду. Наприклад: *поблизький, потяжкий* [7 II: 665, 725; 6 III: 204, 384], *потвердий, поширокий* [7 II: 721, 730], *потонкий* [7 II: 723; 6 III: 380], *потісний* [7 II: 722], *потісний* [6 III: 378], *посирий* [7 II: 713; 6 III: 360], *послабий, порідкий, понизький, помениший* [7 II: 715, 708, 700, 695] та ін.

Зрідка значення помірною ступеня вияву ознаки підсилювалося відповідними суфіксами: префікс **по-** приєднувався до прикметників, які вже містили у своєму складі суфікси на позначення недостатнього ступеня вияву ознаки. До них належать:

-ав-: *пожоўтявий, почорнявий* [3: 452, 455], *пожовтявий, почорнявий* [6 III: 251, 393];

-уват-: *позеленуватий, покороткуватий* [6 III: 264, 275];

-оват-: *посироватий* [7 II: 713].

Характерною ознакою такого типу похідних було те, що префікс завжди був наголошений.

У СУМі фіксується порівняно невелика кількість похідних цього лексико-словотвірною типу, а саме — 12: *побільший, поблизький, погордий, погордливий, подовгастий, подовжастий, подовгуватий, подовжній* [20 VI: 618, 620, 720, 751], *помалий, посолодкий, постарий, потовстий* [20 VII: 112, 352, 369, 413]. Причому всі вони мають ремарку «діалектне» чи «розмовне слово».

Префікс **по-** може приєднуватися до непохідного прикметника (*постарий, потовстий*) і до такого, який вже містить у своєму складі суфікс, що виражає послаблений ступінь прояву ознаки, наприклад, *погордливий*. Є випадки, коли прикметник з одним і тим самим коренем може містити у своєму складі різні суфікси: *подовгастий* — *подовжастий* — *подовгуватий* — *подовжній*.

Прикметники з префіксом **по-** як показником ступеня прояву ознаки сьогодні активно вживаються в діалектах, особливо південно-західного наріччя. Причому в одній і тій самій говірці префікс **по-** може передавати і просто помірний вияв ознаки, і підсилювати помірний вияв ознаки. Наприклад, у бойківських говірках *помалий* означає «малуватий», а *пониский* [14 II: 110, 112] — «надто низький»; у гуцульських: *подалек'ий* — «доволі, надто далекий», а *посирий* [15: 145, 151] — «сироватий».

У літературній мові таким прикметникам відповідають або ад'єктиви з суфіксом **-уват-**: *погіркий* [19: 436] — гіркуватий, *покороткий* [15: 147] — короткуватий, *покуртий* [14 II: 103] — короткуватий; або прикметники з префіксом **за-**: *помалий* [15: 149] — замалий, *повузький* — завузький, *погрубий* — завузький, *повдовгий* — задовгий, *подорогий* [14 II: 90, 92, 95] — задорогий. Зазначимо, що діалектне **по-** особливо характерне для бойківських говірок.

Підкреслимо також, що так само, як і в літературній мові, у діалектах префікс **по-** завжди наголошений.

Отже, ще з праслов'янського періоду префікс **по-** міг виступати показником більшої чи меншої міри прояву ознаки. Протягом історичного розвитку української мови здатність виражати високий ступінь ознаки втрачається і основною функцією стає передача помірної міри вияву ознаки. А особливого розвитку й активності префіксальні похідні на **по-** набувають у кінці XIX — на початку XX ст.

Сьогодні ці форманти не є продуктивними, але заслуговують на те, щоб розглядати їх як один із засобів творення синтетичної форми прикметників на позначення недостатнього ступеня прояву ознаки.

1. *Величко С.* Сказаніє о войнѣ козацкой зъ поляками. — К.: Вид-во АН УРСР, 1926. — Т.1 у 12 чч. — 268 с.*
2. *Верхратский И.* Знадобы до словаря южнорусского. — Львів, 1877. — 88 с.*
3. *Верхратский И.* Про говор галицких Лемків. — Львів, 1902. — 480 с.*
4. *Верхратский И.* Говір Батюків. — Львів, 1912. — 307 с.*
5. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О.С. Мельничука. — К.: Наук. думка, 1966. — 588 с.
6. *Гринченко Б.* Словарь украинского языка: У 4 тт. — К., 1907 — 1909.*
7. *Желехівський Є., Недільський С.* Малорусько-німецький словник: У 2 тт. — Львів, 1885–1886. — 1122 с.*
8. *Зиновійв К.* Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. тексту І.П. Чепіги; іст.-літ. коментар В.П. Колосової. — К.: Наук. думка, 1971. — 391 с.*
9. Историческая типология славянских языков: Фонетика, словообразование, лексика и фразеология / Под ред. А.С. Мельничука. — К.: Наук. думка, 1986. — 285 с.
10. Лексикон словенороський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. ст. В.В. Німчука: Надрук. з вид. 1697 р. фотомех. способом. — К.: Наук. думка, 1961. — 271 с.*
11. *Максимович Іван.* Лексикон латинсько-слов'янський 1718-1724 / Фотопередрук О. Горбача. — Рим, 1991.*
12. *Німчук В.В.* Давньоруська спадщина в лексиці української мови. — К.: Наук. думка, 1992. — 416 с.
13. *Олійник С.Є.* Парадигматика категорії безвідносної міри ознаки в українській мові / Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 / Дніпропетр. нац. ун-т. — Дніпропетровськ, 2001. — 20 с.
14. *Онишкевич М.Й.* Словник бойківських говірок: У 2 чч. — К.: Наук. думка, 1984. — Ч. 1 — 2.*
15. *Піташ Ю.О., Галас Б.К.* Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Розсішка Рахівського району Закарпатської області). — Ужгород, 2005. — 266 с.*
16. *Русанівський В.М.* Історія української літературної мови. — К.: АртЕк, 2002. — 424 с.
17. *Славинецький Є.* Лексікон латинський // «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В.В. Німчук. — К.: Наук. думка, 1973. — С. 59 — 420.*
18. *Славинецький Є., Корецький-Сатановський А.* Лексікон словено-латинській // «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В.В. Німчук. — К.: Наук. думка, 1973. — С. 423 — 541.*
19. Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. — Чернівці: Рута, 2005. — 688 с.*
20. Словник української мови: В 11 тт. — К.: Наук. думка, 1970 — 1980.*
21. Словотвір сучасної української літературної мови. — К.: Наук. думка, 1979. — 406 с.
22. *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка: В 3 тт. — Спб., 1893 — 1912.*

* Джерельна база

23. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1969. — 583 с.
24. *Тимченко Є.* Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV — XVIII ст. / Підгот. до вид. В.В. Німчук та Г.І. Лиса. — К., 2003. — Кн. 1 — 2.*
25. *Kopečný F.* Předložky. Koncové partikule // Etymologický slovník slovanských jazyků: slova gramatická a zajmena. — Praha, 1973. — Sv. 1.

Ruslana Homonay

PREFIXES FOR THE BUILDING OF THE ADJECTIVES IN INSUFFICIENT GRADE OF QUALITY IN THE HISTORY OF UKRAINIAN LANGUAGE AND THEIR PRESENT FORMS

In this article, we prove the necessary to accept the prefixation with prefixes **pri-** and **po-** as a method of building the adjectives in insufficient grade of quality. Based on the structural and semantic analysis of adjectives fixed in Ukrainian monuments of the 11–20th centuries, we show that this function has been characterized to them from Old Slavonic language till our days.

Keywords: prefixation of adjectives, prefix pri-, prefix po-, insufficient grade of quality.

Мовна мозаїка

БОРИСПІЛЕЦЬ чи **БОРИСПОЛЕЦЬ** проживає в Борисполі?

Як називати того, хто проживає в Борисполі: *бориспілець* чи *борисполець*? Сьогодні вживають обидві назви, пор.: **Бориспілець** Віктор Юрійович Співак відомий далеко за межами нашої держави (Срібна підкова, 26 лютого 2009); 1990 року після закінчення одного з мітингів на підтримку незалежності України поважного віку **борисполець** розповів мені, що 1920 року його батько був розстріляний за участь у протибільшовицькому повстанні в нашому місті (Україна молода, 4 лютого 2009); Через дві хвилини **борисполець** Мельник завдав небезпечного удару, але м'яч пролетів трохи вище поперечини ("2000". — 2004. — № 33). У деяких довідкових виданнях рекомендують вживати лише назву *бориспілець* (див., зокрема: Горпинич В.О. Словник відтопонімних прикметників і назв жителів України (ойконіми, ад'ектоніми, катойконіми). — Дніпропетровськ, 2000. — С. 28), щоб зберегти, очевидно, її структурний зв'язок з вихідним топонімом *Бориспіль*. Проте більше підстав вживати назву *борисполець*, бо в ній відбувається властиве українській мові чергування **і** в закритому складі з **о** у відкритому складі. Це чергування наявне у вихідному топонімі (пор.: *Бориспіль* — *Борисполя*, *Борисполю*, *Борисполем*, (*у*)*Борисполі*) і в паралельних назвах жителів на **-янин** /**-яни** від деяких топонімів на **-піль** (пор.: *Тернопіль* — *тернополянин*, *тернополяни*; *Томашпіль* — *томашполянин*, *томашполяни*). Назву *борисполець* збережено і в прізвищі: *У цей час Платон Тимофійович Борисполець знайомиться ще з одним учнем Академії — Тарасом Шевченком* (Слово Просвіти, 29 травня — 4 червня 2008).

Отже, у назвах жителів, утворених від топонімів на **-піль**, у відкритому складі потрібно вживати **о** (*борисполець*, *тернополець*, *католинополець*, *томашполець*, *златополець*, *іванополець*, *краснополець*), у закритому — **і** (*бориспільці*, *бориспілька*; *тернопільці*, *тернопілька*; *томашпільці*, *томашпілька*; *златопільці*, *златопілька*; *іванопільці*, *іванопілька*; *краснопільці*, *краснопілька*).

Катерина Городенська